

Het milieu een private aangelegenheid? Een onderzoek naar neoliberale waarden en normen

Bachelorscriptie Wijsbegeerte

Léone van Rijn

3878872

Eerste beoordelaar: Caroline Harnacke

Tweede beoordelaar: Niels van Miltenburg

Het milieu een private aangelegenheid?

Een onderzoek naar neoliberale waarden en normen | bachelorscriptie wijsbegeerte

Léone van Rijn | 3878872

Samenvatting

Ondanks dat klimaatsverandering voor onze deur staat en in korte tijd de biodiversiteit gehalveerd is¹ lijken wij te kampen met een onvermogen om ons collectief hiertegen te verzetten. Dit onderzoek richt zich op de oorzaken van deze ogenschijnlijke impasse en schrijft dit toe aan de kernwaarden van neoliberalisme. Het neoliberalisme plaatst namelijk door de maximalisatie van individuele en economische vrijheid de verantwoordelijkheid voor het milieu bij het individu en de markt.

Hierdoor stuiten wij op twee dilemma's: de paradox van het liberalisme en de *Tragedy of the Commons*. De paradox van het liberalisme geeft weer hoe de vrijheid van het individu ons verhindert om anderen aan te spreken op hun verantwoordelijkheid ten aanzien van onze omgeving en het onmogelijk maakt om op een collectief niveau te bepalen wat nu milieu-ethisch wenselijk is om te doen. De *Tragedy of the Commons* toont hoe een publiek domein wordt uitgehold doordat geen duidelijke communicatie en afspraken over verantwoordelijkheden bestaan tussen mensen die van dat domein afhankelijk zijn. Om de paradox van het liberalisme te mijden zouden wij volgens Michael Sandel met elkaar in debat moeten treden over onze normen en waarden zodat de praktische consequenties van bepaalde opvattingen publiekelijk worden gemaakt. Dit zou ons kunnen helpen om op collectief niveau na te denken over milieu ethiek en zou ons in staat kunnen stellen om een publieke moraal op te bouwen over wat nu milieu-ethisch gewenst is. Elinor Ostrom stelt dat een tragedie voorkomen kan worden als wij zorgdragen voor de leefomgeving door met elkaar in gesprek te gaan en duidelijke afspraken te maken over verantwoording. In feite pleiten beiden voor een open discussie waar inzichtelijk wordt gemaakt welke algemene belangen er zijn en hoe wij ons als mens hiertoe kunnen verhouden. Door dit publiekelijk te bespreken kan in kaart worden gebracht welke waarden nodig zijn voor bijvoorbeeld de milieuproblematiek.

Een waardenkaart per probleem zou hier het resultaat van kunnen zijn, waarbij niet langer enkele waarden domineren of conflicten ontstaan over wiens moraal nu zuiverder is of opgevolgd dient te worden. Maar er -voorbij het eigenbelang- een analyse gemaakt kan worden welke specifieke waarden nodig zijn voor de aanpak van een specifiek probleem. Racisme vraagt niet om dezelfde waarden als een milieudelict, het bestrijden van racisme vergt een andere aanpak, een andere insteek en andere oplossingen. Dit maken de waarden rechtvaardigheid, gelijkheid of vrijheid niet minder belangrijk maar ze kunnen wel een minder prominente rol spelen bij het bestrijden van andersoortige problemen.

¹ Hannah Hoag, "Confronting the Biodiversity Crisis", in *Nature reports climate change*, vol. 4, (may 2010), <http://www.nature.com/climate/2010/1005/full/climate.2010.38.html> (geraadpleegd op 05 mei 2010)

Inhoudsopgave

Inleiding	4
Achtergrond.....	4
Verantwoording.....	4
Onderzoeksvraag.....	5
Doel.....	5
Opbouw.....	5
Intro	6
Vijf voor twaalf.....	6
Vrijheid als medicijn.....	7
Paradox van Liberalisme.....	8
Een beter milieu begint bij jezelf.....	8
Begin	9
Groene Economie?.....	9
Voor niets gaat de zon op	10
Midden	12
Omzeilen paradox.....	13
Voorkomen Tragedie.....	13
Slot	15
Het milieu een private aangelegenheid.....	15
Suggesties	15
Literatuur Opgave	17

Inleiding

Achtergrond

“Een beter milieu begint bij jezelf” was een slogan uit een voorlichtingscampagne van de Nederlandse overheid in de jaren negentig.² De slogan geeft weer hoe destijds getracht werd individuen binnen een samenleving aan te zetten tot het nemen van verantwoordelijkheid met betrekking tot hun omgeving. Het laat bepaalde fundamentele waarden van politieke ideologieën doorschemeren, namelijk die van het liberalisme in de zin dat er beroep wordt gedaan op de autonomie van burgers om hun verantwoording te nemen, maar ook is nog vleugje socialisme op te vangen omdat de oproep afkomstig is van de overheid.³ Met de intrede van het neoliberalisme is ten behoeve van individuele en economische vrijheid de invloed van de overheid geminimaliseerd. Politiek dient volgens het neoliberalisme neutraal te zijn betreffende ethische kwesties; dit zijn private aangelegenheden die behoren tot de discretie van het individu.⁴ Elk individu heeft de vrijheid om een eigen moraal aan te hangen en zal naar gelang zijn of haar moraal verantwoordelijkheid nemen. In relatie gebracht met het milieu is daarmee elk individu vrij om te bepalen hoe hij of zij omgaat met zijn of haar leefomgeving.⁵ De een zal zich geroepen voelen elke dag de fiets te pakken en zonnepanelen op zijn of haar dak te plaatsen, de ander houdt van luxeartikelen en denkt liever niet te veel na over de manier hoe de artikelen zijn geproduceerd.

Verantwoording

Het milieu gaat ons allen aan, is essentieel voor ieders overleving maar tegelijkertijd eigendom van niemand. Het is een openbaar domein waarvan het vaak onduidelijk is wie hiervoor zorg moet dragen en hoe men invulling aan deze verantwoordelijkheid kan geven.⁶ Tevens zijn voor veel milieu-gerelateerde maatregelen energie, menskracht en geld nodig. Wie deze investeringen voor zich neemt is een van de heikle punten binnen deze discussie. De verantwoordelijkheid bij de burger plaatsen lijkt de meest praktische en economische manier om met het probleem om te gaan. De paradox van het liberalisme en de Tragedy of the Commons tonen echter aan dat vanwege de kernwaarden van het neoliberalisme het een lastige opgave is om de verantwoordelijkheid louter bij het individu en de markt te laten. Zelfs als het mogelijk zou zijn om individuen een waarde te laten omarmen die hen het milieu doet respecteren dreigt het gevaar van conflicterende waarden.

² Ministerie van Algemene Zaken “Geschiedenis van Postbus 51” (december, 2011) Rijksoverheid: <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/overheidscommunicatie/inhoud/geschiedenis-postbus-51>. (geraadpleegd op 02 december 2011)

³ Gerald Gaus, Shane D Courtland and David Schmitz, "Liberalism", in *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2015 Edition), ed. Edward N. Zalta, <https://plato.stanford.edu/archives/spr2015/entries/liberalism>. (geraadpleegd op 22 december 2014)

⁴ Mark Coeckelbergh, *Environmental Skill; Motivation, Knowledge, and the Possibility of a Non-Romantic Environmental Ethics*, 1e ed. (New York: Routledge, 2015). 199.

⁵ Coeckelbergh, “Environmental Skill,” 199.

⁶ Elinor Ostrom, *Governing the Commons, The Evolution of Institutions for Collective Action*, 29e ed. (New York: Cambridge University Press, 2015). 37.

Het milieu een private aangelegenheid?

Een onderzoek naar neoliberale waarden en normen | bachelorscriptie wijsbegeerte
Léone van Rijn | 3878872

Onderzoeks vraag

Waarom dient de verantwoordelijkheid voor het milieu niet bij het individu en de markt gezocht te worden?

Doel

Mijn doel in deze scriptie is aan te tonen dat de kernwaarden van het neoliberalisme verhinderen dat wij ons op een duurzame kunnen manier verhouden tot onze leefomgeving en dat het neoliberalisme daardoor geen oplossing voor de milieuproblematiek biedt.

Opbouw

Intro

Ik zal starten door kort de milieuproblemen te benoemen waarmee wij te maken hebben en hoe neoliberalisme zich hiertoe verhoudt. Vervolgens zal ik aan de hand van de oorsprong van het neoliberalisme duidelijk maken welke kernwaarden dit gedachtegoed heeft en welke implicaties deze kernwaarden hebben.

Ik zal betogen dat interpretatie van vrijheid door neoliberalen leidt tot twee dilemma's. Eerst zal ik aannemelijk maken dat neoliberalisme als afgeleide van het liberalisme stuit op de paradox van het liberalisme. Uit deze paradox blijkt dat de maximalisatie van individuele vrijheid leidt tot een onvermogen om publiekelijk onwenselijk gedrag te bekritisieren en om personen ter verantwoording te roepen. Vervolgens zal ik laten zien dat wij in dezelfde patstelling verkeren ten aanzien van de milieuproblematiek.

Begin

In dit hoofdstuk zal ik inzichtelijk maken dat een verwrongen beeld van de samenleving en haar behoeftes gecreëerd wordt door de overtuiging dat individuele vrijheid kan worden vergroot als de politieke macht naar de markt wordt verplaatst en een samenleving volgens marktprincipes gereguleerd wordt. Daarna zal ik laten zien dat samen met de wens om voor alles een markt te creëren wij uitmonden in een tweede impasse.

Ik zal doormiddel van de theorie Tragedy of the commons uiteenzetten dat denken als *homo economicus* leidt tot het freeriders probleem waarin wordt gesteld dat het een rationele keuze is om te profiteren van andermans plichtsbesef. Dit leidt volgens de theorie tot roofbouw gezien elk individu op rationele gronden zich als profiteur zal opstellen.

Midden

In dit hoofdstuk bespreek ik hoe wij uit bovengenoemde patstellingen kunnen geraken. Ik zal hiervoor het werk van Michael Sandel aanhalen om voor te stellen hoe wij de paradox van het liberalisme kunnen omzeilen en ik zal het werk van Elinor Ostrom benutten om aannemelijk te maken hoe wij een tragedie kunnen voorkomen.

Om te toetsen in hoeverre hun advies op te volgen is zal ik de condities waaronder de dilemma's vermeden kunnen worden naast hun ideeën plaatsen. Dit zal uiteindelijk duidelijk maken aan welke criteria voldaan moet worden om de ideeën in praktijk te brengen.

Het milieu een private aangelegenheid?

Een onderzoek naar neoliberale waarden en normen | bachelorscriptie wijsbegeerte
Léone van Rijn | 3878872

Slot

Tot slot zal ik terugblikken op het gedachte goed van de verschillende denkers om op basis van hun bevindingen suggesties te doen hoe wij ons het beste kunnen verhouden tot de milieuproblematiek.

Intro

Vijf voor twaalf

Wij leven in een tijd waar het ene milieuprobleem het ander in een razend tempo opvolgt, van de uitputting van de oceanen en landbouwgronden, de onverstoorde vernietiging van regenwouden tot de drastische afname in biodiversiteit.⁷ Een van de grootste uitdagingen waarmee de mens vandaag de dag wordt geconfronteerd is klimaatsverandering. Toch is ondanks de verschillende getekende klimaatprotocollen er geen afname zichtbaar in CO₂-uitstoot⁸ en wordt er getwist van wie nu de noordpool is, nu de Noordwestelijke passage zich opent door mondiale opwarming en grote oliereserves voor winning beschikbaar komen.⁹

Zou het niet mooi zijn als de klimaatprotocollen minder vrijblijvend zouden zijn en er op collectief niveau verantwoordelijkheid wordt genomen om een halt te roepen aan de uitbuiting en vernietiging van onze aarde? Aan een gebrek aan kennis en middelen lijkt het niet te liggen, beide zijn ruim voor handen in de westerse wereld. Het uitblijven van verantwoord handelen is naar mijn idee te wijten aan het neoliberale gedachtegoed. Het gedachtegoed verhindert namelijk dat wij ons op een duurzame wijze verhouden tot onze leefomgeving en leidt tot een onvermogen om op een collectief niveau verantwoording te nemen.

Om te verklaren waarom ik de scheve verhouding met onze leefomgeving toeschrijf aan het neoliberalisme zal ik kort uiteenzetten onder welke omstandigheden de theorie tot stand is gekomen. Hiermee maak ik aannemelijk dat bepaalde theorieën kunnen leiden tot waarden kaders die bepalend zijn voor het vermogen van een samenleving om met maatschappelijke problemen om te gaan.

Neoliberalisme

Gedurende een periode waar Europa in grote onrust verkeerde, door opkomende machten zoals Nazi Duitsland en Communistisch Rusland, werd de neoliberale theorie ontwikkeld.¹⁰ De geschiedenis in acht nemende kan worden gesteld dat neoliberalisme een reactie is geweest op de toenmalige politieke situatie. Een van de grondleggers, Hayek, geeft in *The Road to Serfdom* weer hoe idealen kunnen leiden tot een dictatuur.

⁷ M.L Parry, O.F. Caziani, J.P. Palutikof, P.J. van der Linden and C.E. Hanson, "Contribution of Working Group II to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change," 1e ed. (New York: Cambridge University Press, 2007), 25.

⁸ David Biello, "400 ppm: Carbon Dioxide in the Atmosphere Reaches Prehistoric Levels" (May 2013) <https://blogs.scientificamerican.com/observations/400-ppm-carbon-dioxide-in-the-atmosphere-reaches-prehistoric-levels/> (geraadpleegd 09 mei 2013)

⁹ Jochen von Bittner, "To Whom does the North Pole Belong?" (April, 2016) *De Zeit*: www.zeit.de/politik/ausland/2016-04/arctic-russia-america-conflict-zone (geraadpleegd op 09 april 2016)

¹⁰ David Harvey, "Neoliberalism as Creative Destruction" Vol. 610, (march, 2007), 22-44. JSTOR: <http://www.jstor.org/stable/25097888> (geraadpleegd op 04 januari 2017). 22.

Het milieu een private aangelegenheid?

Een onderzoek naar neoliberale waarden en normen | bachelorscriptie wijsbegeerte
Léone van Rijn | 3878872

De vorming van een dictatuur of een totalitair regime kan volgens Hayek voorkomen worden als de macht van de staat wordt verplaatst naar het individu en de markt.¹¹ Deze verplaatsing van macht heeft als effect dat de individuele vrijheid wordt vergroot en de macht zich niet langer clustert bij enkele politieke organen. Niet langer beperkt door een centrale macht kan elk individu doormiddel van ondernemerschap en vrijhandel zijn of haar idealen na jagen.¹² In lijn met de gedachte van Hayek menen Milton en Rose Friedman dat een samenleving zich ver dient te houden van idealen zoals het bestrijden van ongelijkheid, dit zou namelijk uitmonden in een gewelddadig en totalitair regime. De Friedmans waarschuwen voor de in eerste instantie onschuldig en menslievend lijkende voornemens die uiteindelijk door personen gebruikt zullen worden voor hun eigen interesses.¹³

Met neoliberalisme kan een dergelijke ontwikkeling worden voorkomen en wordt daarom ook beschouwd als een weg naar vrijheid door Hayek en de Friedmans. Echter vrijheid betekent binnen het neoliberalisme, als afgeleide van het liberalisme, niet het streven naar democratie of rechtvaardigheid, maar vrijheid is een vorm van beleid waar de markt, prijs en competitie de regulerende mechanismen zijn.¹⁴

Dit maakt dat neoliberalen de verplaatsing van macht van de politieke processen naar de markt als een bron van vrijheid zien.¹⁵ Vrijheid wordt gemaximaliseerd als de markt haar werk kan doen en de samenleving volgens haar mechanisme gereguleerd wordt. De maximalisatie van vrijheid biedt aan elk individu de mogelijkheid om zichzelf volgens de marktprincipes te verwezenlijken.¹⁶

Wij kunnen stellen dat de kernwaarde vrijheid binnen het neoliberalisme de volgende implicaties heeft: de verschuiving van politieke macht naar de markt, de regulatie van de samenleving door de markt en een vergroting van individuele autonomie en vrijheid.

Ik zal eerst betogen dat a.) de maximalisatie van individuele vrijheid tot de paradox van het liberalisme leidt. Dan zal ik de uitwerkingen van b.) marktregulatie en marktdenken bespreken en aantonen dat deze de Tragedy of the Commons tot gevolg hebben.

Vrijheid als medicijn

Hoewel de beweegredenen van Hayek geheel te begrijpen zijn om de macht van de staat naar het individu en de markt te willen verplaatsen, is deze individualisatie van macht de reden waarom het onmogelijke taak wordt om op collectief niveau verantwoordelijkheid te nemen. Dit komt omdat ieder individu, onder de noemer vrijheid, zijn of haar eigen opvattingen eropna kan houden over wat nu wenselijk is om te doen en naar gelang deze overtuigingen wel of geen verantwoordelijkheid zal nemen. In eerste instantie lijkt dit tolerant en redelijk maar het leidt tot een onvermogen

¹¹ Friedrich Hayek, *The Road to Serfdom*, 5e ed. (London and New York: Routledge, 2001), 45-59.

¹² Hayek, "The Road to Serfdom," 45-59.

¹³ Milton and Rose Friedman, *Free to Choose*, 3e ed. (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1990), 148.

¹⁴ Harvey, "Neoliberalism as a creative destruction" 22.

¹⁵ Friedrich Hayek, *Law, Legislation and Liberty: A New Statement of The Liberal Principles and Political Economy*, 3e ed. (London: Routledge, 1998) 55.

¹⁶ Friedman, "Free to Choose," 34-36.

Het milieu een private aangelegenheid?

anderen ter verantwoording te roepen.¹⁷ Het is een tweeledig probleem dat haar oorsprong bij het liberalisme vindt.

Na vele geloofsoorlogen heeft de westerse samenleving het moreel absolutisme opgegeven door in ieder geval het geloof van de staat te scheiden. De seculiere westerse samenleving werd als gevolg hiervan geconfronteerd met morele conflicten die, na mislukte pogingen om moraliteit te objectiveren, als zinloos en onoplosbaar werden beschouwd.¹⁸ Het liberalisme kreeg de schone taak om een systeem te ontwikkelen waar elk individu, ondanks verschillende opvattingen, dezelfde regels kon accepteren.

Vrijheid was de verenigende factor, dankzij vrijheid werden individuen in staat gesteld om volgens hun eigen moraal te leven en omwille van vrijheid werden zij verplicht om tolerant te zijn naar elkaars overtuigingen. De morele conflicten werden hierdoor verplaatst van het publieke domein naar de private sfeer van het individu met als resultaat dat ethiek een private aangelegenheid werd. Hierdoor was het verschil in opvattingen niet langer een destabiliserende factor voor de samenleving maar werd het een goed recht van iedere burger.¹⁹

Paradox van Liberalisme

Het dilemma ontstaat, volgens Michael Sandel, zodra liberalen absolute prioriteit geven aan principes zoals vrijheid en rechtvaardigheid. Het aansporen van een individu om te leven volgens principes die niet stroken met zijn of haar opvattingen zou volgens liberale principes een schending van vrijheid en autonomie zijn.²⁰ Hierdoor kunnen individuen die opvattingen er op na houden die onredelijk, onrechtvaardig of zelfs immoreel zijn niet ter verantwoording geroepen worden en wordt het onmogelijk om individuele rechten op te offeren voor een groter goed.²¹ Door de erkenning van de vrijheid, de morele en wettelijke gelijkheid van anderen volgt logischer wijze dat hun grenzen gerespecteerd dienen te worden. Samen met de liberale opvatting dat vrijheid zich kenmerkt door de autonomie om te kiezen tussen waarden komen wij in patstelling terecht; waar het onmogelijk wordt om over morele waarden in discussie te treden.²² De overtuigingen: dat de morele autonomie van individuen gerespecteerd dient te worden en dat conflicterende waarden onvermijdelijk zijn, verhinderen ons om met elkaar in gesprek te gaan over normen en waarden.

Een beter milieu begint bij jezelf

Dit is ook terug te zien in de wijze waarop wij ons onderling verhouden met betrekking tot het milieu; wij hebben moeite om milieu onethisch gedrag te veroordelen en al helemaal om een individu of een instantie ter verantwoording te roepen.

Het dilemma is vanwege individuele en economische vrijheid gelaagd. Door de verantwoordelijkheid te plaatsen bij het individu is het de taak van het individu om te

¹⁷ Sandel, geciteerd in A. Gutmann, "Communitarian critics of Liberalism" vol.14, no. 3 (summer, 1985), 308-322. JSTOR: <http://www.jstor.org/stable/2265353> (geraadpleegd op 08 januari 2017)

¹⁸ MacIntyre, geciteerd in A. Gutmann, "Communitarian critics of Liberalism" vol.14, no. 3 (summer, 1985), 308-322. JSTOR: <http://www.jstor.org/stable/2265353> (geraadpleegd op 08 januari 2017)

¹⁹ Gutmann, "Communitarian critics of Liberalism," 309-310.

²⁰ Gutmann, "Communitarian critics of Liberalism" 310.

²¹ Gutmann, "Communitarian critics of Liberalism," 309-310.

²² Michael J. Sandel, *Liberalism and The Limits of Justice*, 2e ed. (Cambridge/ New York: Cambridge University Press, 1998) 64-65, 168-173.

Het milieu een private aangelegenheid?

Een onderzoek naar neoliberale waarden en normen | bachelorscriptie wijsbegeerte
Léone van Rijn | 3878872

achterhalen wat nu milieu ethisch handelen precies inhoudt.²³ De beeldvorming hiervan is gebaseerd op kennis, inzicht en persoonlijke overtuigingen van elk individu. Op basis van dit mengsel zal een individu zich op een bepaalde wijze verhouden tot zijn of haar leefomgeving.

Het resultaat is een breed palet aan individuele opvattingen en verhoudingen ten aanzien van het milieu.²⁴ Door de markt wordt dit palet verder naar buiten gebracht en worden doormiddel van productkeuze morele opvattingen publiekelijk gemaakt. Laat mij het anders stellen; de een zal op basis van zijn opvattingen in een Prius rijden en de ander besluit om in olie te handelen.

Opmerkingen over in welke auto gereden dient te worden of over de morele implicaties van het handelen op de beurs zullen daarom vaak als bemoeizuchtig of zinloos worden ervaren.²⁵ Het is namelijk het goed recht van ieder individu om vanuit persoonlijke motieven zelf te bepalen wat nu wenselijk is om te doen. Dit maakt ons monddood betreffende milieu ethische zaken en collectief impotent om in oplossingen te denken.

Begin

Groene Economie?

Maar hoe zijn milieu ethisch verantwoorde producten, zoals zonnepanelen, op de markt gekomen als de moraal een private aangelegenheid is? Het antwoord hierop ligt bij economische vrijheid. Door de macht van de staat naar de markt te verplaatsen is er niet alleen meer vrijheid voor economische processen ontstaan waar verscheidene ondernemingen van profiteerden en doormiddel van concurrentie monopolies doorbraken die de diversiteit aan diensten en goederen die wij vandaag de dag in het Westen kennen heeft opgeleverd.²⁶ Individuen konden dankzij deze machtsverschuiving zich eveneens bevrijden van ketens opgelegd vanuit de staat, klassen en kennissystemen.²⁷ Het kapitaal is namelijk de bepalende factor voor maatschappelijk succes en niet langer relaties met machthebbende instanties of specialistische kennis of afkomst van een individu.²⁸ Niet eerder zijn zo veel mensen uit de armoede, de slavernij en hopeloosheid gehaald als in de twintigste eeuw. Economische vrijheid ligt in die zin in lijn met democratische waarden gelijkheid en tolerantie.²⁹

De opkomst en bloei van duurzame producten en ondernemingen spreekt voor de principes van het neoliberalisme. De consument kan met zijn geld stemmen. Op basis van vraag en aanbod kan hij of zij duidelijk maken waar volgens hem of haar een samenleving naar toe moet. Uiteenlopend van een grote diversiteit aan biologische producten, duurzame apparatuur tot crowd funding om collectieve acties te financieren.

²³ Coeckelbergh, "Environmental Skill," 199.

²⁴ Coeckelbergh, "Environmental Skill," 200.

²⁵ Gutmann, "Communitarian critics of Liberalism," 309-310.

²⁶ Friedman, "Free to Choose," 34-36.

²⁷ Hayek, "Law, Legislation and Liberty," 55-67.

²⁸ Friedman, "Free to Choose," 34-36.

²⁹ Hayek, "The Road to Serfdom," 73.

Het milieu een private aangelegenheid?

Met geld kun je de wereld veranderen³⁰ om een slagzin van de Triodos bank als voorbeeld te nemen. Maar leiden de marktmechanismen wel tot een groenere toekomst?

In *Environmental Skill* waarschuwt Coeckelbergh voor het verder doen vervagen van waarden onder de invloed van marktdenken binnen het neoliberalisme. Ethiek zou relativistisch worden; om door te gaan op de reclameslogan van de bank; je zou haast denken dat een betere wereld te koop is en in een goed geweten kan worden belegd.³¹ Indirect wordt eveneens de indruk gewekt dat ethisch handelen vooral weggelegd is voor de economisch daadkrachtige individuen. De economisch daadkrachtige consument is namelijk de enige die in staat is te investeren in zijn of haar moraal. Het resultaat hiervan is dat er een scheef beeld wordt gegenereerd van de behoeftes van een samenleving. Door de verlangens van een samenleving louter vanuit marktprincipes te analyseren; wordt de ‘stem’ van de minderbedeelde onjuist geïnterpreteerd en wordt structureel een deel van de bevolking niet meegenomen in de analyse, namelijk de personen zonder geld.

Voor niets gaat de zon op

Onder dezelfde principes treedt een commercialisatie van de omgeving op. Een van de geringe taken die de overheid nog heeft, volgens het neoliberalisme, is op gebieden waar nog geen markt bestaat een markt te creëren.³² De consequenties van deze commercialisatie is dat onze omgeving in componenten wordt opgedeeld; een bos wordt een hout voorraad, de zee een visvijver en zelfs de zon een energieleverancier.³³ Ecologische facetten vallen weg als er alleen door een economische bril naar onze omgeving wordt gekeken. Net als een leesbril is het niet langer mogelijk om de omgeving scherp waar te nemen, het te lezen materiaal daarentegen staat ons helder voor ogen. Dit brengt ons bij het tweede dilemma de Tragedy of the Commons.

De Tragedy of the Commons is een economische theorie die weergeeft wat de gevolgen zijn van het benaderen van een ecologisch systeem vanuit een economisch perspectief.

Binnen de tragedie wordt een situatie geschetst van een openbaar domein met publieke goederen dat door individuen misbruikt wordt omdat die vanuit eigen belang en afzonderlijk van elkaar handelen. De individuen zouden hierdoor beslissingen nemen die tegen het algemene belang ingaan, met de uitputting van het publieke goed en het openbare domein als gevolg.³⁴

Ik zal het voorbeeld ‘de meent’ uit de oorspronkelijke theorie gebruiken om duidelijk te maken hoe het probleem tot uiting komt. Vervolgens zal ik het werk van Garrett Hardin aanhalen om duidelijk te maken hoe het *freeriders probleem* tot uiting komt bij een openbaar domein waar de controle op de publieke goederen minder goed kan plaats vinden.³⁵

³⁰ Triodos Bank, “Met Geld Kun je de Wereld Veranderen” (december 2016) <https://buythechange.nl/we-hebben-vaak-geen-idee-van-de-veranderkracht-van-ons-geld/>. (geraadpleegd januari 2017)

³¹ Anneleen Kenis and Matthias Lievens, *De Mythe van de Groene Economie, Valstrik, Verzet, Alternatieven*, 1^e ed. (Utrecht: Jan van Arkel, 2012), 23.

³² Harvey, “Neoliberalism as a creative destruction,” 22.

³³ Kenis, and Lievens, “De mythe van de groene economie” 148.

³⁴ Hardin, “The Tragedy of the Commons,” 1244.

³⁵ Hardin, “The Tragedy of the Commons,” 1245.

Het milieu een private aangelegenheid?

Een onderzoek naar neoliberale waarden en normen | bachelorscriptie wijsbegeerte
Léone van Rijn | 3878872

De meent is een openbaar domein waar verschillende herders genieten van een publiek goed, gras. De meent heeft een vast formaat en een draagkracht van zes geiten. Er zijn vier herders met ieder een geit. De herders bemoeien zich niet met elkaar en zijn daarmee niet op de hoogte van elkaars acties. Twee herders besluiten ieder twee extra geiten aan te schaffen. Hierdoor wordt de draagkracht van de meent overschreden. Dit heeft een effect op de gezondheid van alle acht geiten, er is in totaal namelijk minder gras waardoor de geiten ondervoed raken en de melkproductie afneemt.

Garrett Hardin maakt in een gelijknamig essay duidelijk dat de tragedie eveneens opgaat voor ingewikkelde ecosystemen. Het freeriders probleem ontstaat zodra gebruik wordt gemaakt van een openbaar domein zoals de atmosfeer en haar goed, de luchtkwaliteit. In tegenstelling tot de meent, waar het meteen zichtbaar is welke gevolgen overbegrazing heeft, is de atmosfeer een opaak domein.³⁶ Het is een gecompliceerde taak om bij kleine wijzigingen te bepalen of de luchtkwaliteit toe of af neemt. Wel is bekend dat er niet meer schadelijke stoffen uitgestoten mogen worden dan de atmosfeer kan verwerken. Om die reden is een quotum bepaald, waar 99 % van de 100 % van de bevolking zich aan houdt. Of de laatste procent zich wel of niet houdt aan het quotum maakt voor de luchtkwaliteit nauwelijks iets uit. Het probleem ontstaat als elk individu zou redeneren als het laatste procent van de bevolking en zich daardoor niet geroepen voelt om zich aan het quotum te houden. Als elk individu er vanuit gaat dat de ander zich wel houdt aan het quotum en vervolgens zelf nalatig is dan zouden wij binnen de kortste keren te maken hebben met een mondiaal lucht probleem.³⁷ Wat Hardin probeert duidelijk te maken is dat wij niet gebrand dienen te zijn op kortstondige winst en niet op basis van controle onze plicht vervullen of wachten op een hard bewijs dat bijvoorbeeld de oceaan is leeggevist maar oog en respect moeten hebben voor de dynamiek van een ecosysteem.³⁸

Privaat-publiek

Het probleem dat de tragedie aan het licht brengt is dat voor een openbaar domein waarvan iedereen vrij gebruik kan maken en waarvan de controle op het gebruik niet of moeilijk plaats kan vinden, rooibouw wordt gepleegd omdat er weinig tot geen verantwoordelijkheid wordt genomen. Velen zijn daarom tot de conclusie gekomen dat de tragedie of wel door privatisering of wel door staatsregulering kan worden voorkomen. Zodat de 'eigenaar' erop toeziet dat er geen misbruik gemaakt kan worden van het domein.³⁹ Ik zal hieronder betogen dat zolang gedacht blijft worden als *homo economicus* - tegen minimale kosten de maximale winst maken - er geen tragedie wordt voorkomen. Dit zal ik aannemelijk maken door twee voorbeelden te gebruiken die Elinor Ostrom aandraagt in *Governing the Commons, theory of the firm* en *Leviathan*

The theory of the firm

Een ondernemer ziet de kans om winst te maken door de zorg voor een openbaar domein op zich te nemen en zaken efficiënt in te richten. De ondernemer onderhandelt over hoe individuen die gebruik maken van het domein op een gecoördineerde manier kunnen

³⁶ Hardin, "The Tragedy of the Commons," 1245.

³⁷ Russell Hardin, "The Free Rider Problem", in *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2013 Edition), ed. Edward N. Zalta, <https://plato.stanford.edu/archives/spr2013/entries/free-rider/> (geraadpleegd 14 februari 2013)

³⁸ Hardin, "The Tragedy of the Commons," 1246.

³⁹ Ostrom, "Governing the Commons," 35-36.

Het milieu een private aangelegenheid?

handelen en over de condities waaronder individuen zullen werken. Vervolgens stelt de ondernemer een serie contracten op waarbij elk individu de vrijheid heeft om akkoord te gaan of niet. Bij akkoord wordt een individu een werknemer van de ondernemer. Na het uitbetalen van zijn of haar werknemers maakt de ondernemer winst of draagt de kosten. Als gevolg hiervan is een ondernemer gemotiveerd om zaken zo efficiënt mogelijk te organiseren. Omwille hiervan worden de overeenkomsten van de werknemers gewijzigd en controleert de ondernemer hun werkzaamheden. De overeenkomst kan worden ontbonden als een werknemer verzaakt zich aan de arbeidsvoorwaarden te houden en als een werknemer zelf besluit zijn werkzaamheden te beëindigen. Als een organisatie beurs genoteerd is dan zal de druk worden verhoogd om zaken nog efficiënter in te richten vanwege concurrentie.⁴⁰

Leviathan

Een variatie op de ondernemer, is de soeverein die op basis van belasting en sancties individuen indirecte zorg laat dragen voor het openbaar domein. Als de heerser wijs is zal hij of zij het belastinggeld zo veel mogelijk verdelen en terug laten vloeien naar het publieke goed zodat hij of zij de belastingbetaler tevreden houdt. Er is geen competitie vanuit de markt die de soeverein aanspoort om een efficiëntie slag te maken, maar wel kans op rebellie als de heerser te strikte regels hanteert.⁴¹

In beide gevallen is sprake van een individu dat vanuit een winst oogmerk de verantwoordelijkheid voor het openbare domein op zich neemt.⁴² Of er oog zal ontstaan voor de ecologische aspecten van het domein zal in het geval van de ondernemer afhankelijk zijn van het succes van de onderneming en of het bedrijf mee gaat in de markt concurrentie. De soeverein daarentegen zal de kans op rebellie in de perken proberen te houden en vooral gericht zijn op de tevredenheid van de belastingbetaler.⁴³ Naar gelang deze tevredenheid zal de soeverein meer of minder zorg dragen voor het domein en zal zolang de kans op rebellie gering is geen extra geld of energie steken in het beheer of behoud van het domein.

Kaalslag van het openbare domein lijkt door privatisering en staatsregulatie inderdaad voorkomen te worden. Ecosystemen vragen echter om meer dan alleen een efficiënte verhouding. Efficiëntie is ook bio-industrie en handel in emissierechten waar staatsbos wordt gerooid om compensatie te plegen voor uitstoot van een groeiende luchthaven.⁴⁴

Het voorkomen van een tragedie is daarom afhankelijk van waarden en inzicht, ongeacht of de zorg voor het publieke domein door de ondernemer of de soeverein wordt gedragen.

Midden

Hieronder zal ik het werk van Michael Sandel en Elinor Ostrom aanhalen om suggesties te doen hoe wij uit de paradox kunnen geraken en hoe wij een tragedie kunnen

⁴⁰ Ostrom, "Governing the Commons," 35.

⁴¹ Ostrom, "Governing the Commons," 35-36.

⁴² Ostrom, "Governing the Commons," 35-36.

⁴³ Ostrom, "Governing the Commons," 35-36.

⁴⁴ Kennis and Lievens, "De mythe van de groene economie," 23.

Het milieu een private aangelegenheid?

Een onderzoek naar neoliberale waarden en normen | bachelorscriptie wijsbegeerte

Léone van Rijn | 3878872

voorkomen. Om te toetsen in hoeverre de antwoorden van de twee denkers te realiseren zijn zal ik mij richten op de implicaties die hun antwoorden hebben.

Omzeilen paradox

Om uit de paradox van het liberalisme te komen pleit Michael Sandel in *Liberalism and the Limits of Justice* voor een manier waarop wij waarden kunnen verdedigen die andermans autonomie niet schenden. Door de moraal uit de private sfeer te halen kunnen wij over fundamentele zaken zoals rechtvaardigheid, vrijheid en gelijkheid discussiëren.⁴⁵ Alleen door de moraal weer publiekelijk te maken kunnen de praktische consequenties van opvattingen in kaart worden gebracht. Op deze manier wordt een ieders autonomie gerespecteerd en kan op respectvolle manier worden gedebatteerd over maatschappelijke problemen. Hierbij moeten wij ver weg blijven van discussies over wiens moraal of overtuiging zuiverder of meer legitiem is.⁴⁶ Om een moreel conflict naar iets te leiden zal het tot een conversatie gemaakt moeten worden over de praktische effecten dat een leven van vrijheid en morele gelijkheid heeft op ons welzijn. Wij dienen binnen het debat duidelijk te maken welke consequenties bepaalde levenswijzen hebben.

Toepasbaarheid voorstel Sandel volgens Berlin

Toch neemt het advies van Sandel om met elkaar in discussie te treden niet het probleem van conflicterende waarden weg. Hoe blijven wij weg van antagonistische discussies?

Isaiah Berlin neemt hier twee posities in : de vroege Berlin vraagt ons om te accepteren dat idealen en waarden waarover wij beschikken nu eenmaal niet altijd even goed samen gaan.⁴⁷ De oude Berlin pleit in *Two Concepts of Liberty* voor regelingen die de vrijheid van sommige inperkt om zodoende ongelijkheid of wijdverspreide ellende te reduceren.⁴⁸ Berlin stapt gedurende zijn leven af van een wat meer absolute positie waar hij conflicterende waarden als intrinsiek menselijk beschouwt en overtuigd is dat waarden niet abstract geordend kunnen worden. Later neemt Berlin een positie in waarbij hij erkent dat vrijheid een fundamenteel menselijk ideaal is maar ook een ideaal dat ten koste gaat van andere waarden. De afweging die de oude Berlin maakt tussen waarden omwille van problemen laat zien dat het voorstel van Sandel serieus in overweging genomen kan worden. Het zou als een eerste stap gezien kunnen worden om op collectief niveau na te denken en te discussiëren over ‘wereldse’ problemen.

Voorkomen Tragedie

Elinor Ostrom laat in *Governing the Commons* zien dat de tragedie, naast de privatisering en staatsregulatie, vermeden kan worden zolang er wordt voldaan aan bepaalde voorwaarden. Goede communicatie en vertrouwen tussen de individuen binnen de gemeenschap zijn bijvoorbeeld van essentieel belang om de regulatie van het domein in goede banen te leiden.⁴⁹ Daarbij stelt Ostrom dat het vele gemeenschappen nog wel lukt om zich op harmonieuze wijze te verhouden tot hun leefomgeving.⁵⁰ De

⁴⁵ Sandel, “Liberalism and the Limits of Justice,” 156.

⁴⁶ Sandel, “Liberalism and the Limits of Justice,” 156.

⁴⁷ Isaiah Berlin, *Liberty: Incorporating Four Essays on Liberty*, 1e ed. Henry Hardy (Oxford: Oxford University Press, 2002). 166-217.

⁴⁸ Berlin, “Liberty: Incorporating Four Essays on Liberty,” 172.

⁴⁹ Ostrom, “Governing the Commons,” 26.

⁵⁰ Ostrom, “Governing the Commons,” 37.

Het milieu een private aangelegenheid?

Een onderzoek naar neoliberale waarden en normen | bachelorscriptie wijsbegeerte
Léone van Rijn | 3878872

gemeenschappen in kwestie zouden op basis van ervaring regels hebben opgesteld die hen in staat stelt om zich op een duurzame wijze te verhouden tot het publieke domein. Zolang elk individu binnen de gemeenschap zich committeert aan deze regels en manier van leven lukt het de gemeenschap om generaties lang een evenwichtige en verantwoordelijke relatie met de leefomgeving in stand te houden.⁵¹ Naast de eisen van goede communicatie en vertrouwen zal er op collectief niveau dus respect moeten bestaan voor wetten en regels die verantwoordelijkheid voor het publieke domein en haar goederen garanderen.

Voorwaarden Common, freerider

Binnen de theorie de Tragedy of the Commons wordt er gebruik gemaakt van een eindig domein met acht elementen, vier grazers en vier beheerders. Een betere communicatie en onderling vertrouwen is makkelijk te realiseren bij een domein van een bepaalde grootte en bepaalde hoeveelheid elementen en kan daarom als serieus antwoord worden beschouwd op de tragedie. Het overzicht kan op deze manier worden bewaard en de consequenties van de acties binnen het domein zijn hierdoor inzichtelijk gemaakt.⁵² Bij een moeilijk te controleren domein daarentegen kan het voorstel van Ostrom moeilijk worden nageleefd omdat pas bij negatieve resultaten aan het licht komt dat iemand zich niet aan de regels heeft gehouden en geprofiteerd heeft van het werk of plichtsgevoel van anderen.⁵³

Toepasbaarheid voorstel Ostrom

Het milieu is een openbaar domein dat voor een groot deel is opgedeeld in private en publieke domeinen. Elinor Ostrom pleit voor onderling vertrouwen en communicatie om zodoende tot afspraken te komen over verantwoordelijkheid voor het openbare domein. Dit is een haalbaar gegeven als het domein een bepaald formaat heeft, waarbij het overzicht en inzicht bewaard kan worden en het mogelijk is om gebruikers van het domein te houden aan de door de gemeenschap opgestelde regels.⁵⁴ In een later onderzoek toont Ostrom aan dat bij complexe en slecht te controleren domeinen zoals de atmosfeer, verschillende risico's ontstaan waaronder het risico op het freeriders probleem. Dat vraagt om een hele andere aanpak dan zij in *Governing the Commons* heeft voorgesteld.⁵⁵

Daarbij dient gezegd te worden dat Ostrom refereert aan een wijze van leven die, op enkele uitzonderingen na, in het westen bestond voor de privatisering. Met de privatisering is de relatie tussen het individu en zijn directe leefomgeving vaak verbroken. Een individu is niet langer afhankelijk voor zijn of haar overleving van zijn of haar directe leefomgeving en heeft daarmee de kennis en kunde verloren hoe zich te verhouden tot zijn of haar omgeving.⁵⁶ Het is de vraag of het mogelijk is, gegeven de privatisering van land, om deze gebruiken te herintroduceren.

Misschien kan het voorstel van Michael Sandel helpen om het voor een 'landeigenaar' inzichtelijk te maken waar hij of zij rekening mee dient te houden om zijn of haar

⁵¹ Dietz, Ostrom and Stern, "The Struggle to Govern the Commons," 1907.

⁵² Hardin, "The Tragedy of the Commons," 1246.

⁵³ Hardin, "The Free Rider Problem," 2.

⁵⁴ Dietz, Ostrom and Stern, "The Struggle to Govern the Commons," 1907.

⁵⁵ Dietz, Ostrom and Stern, "The Struggle to Govern the Commons," 1910.

⁵⁶ Kenis, en Lievens, "De mythe van de groene economie," 90-93.

Het milieu een private aangelegenheid?

eigendom op een meer duurzame manier te beheren. Alleen worden de sociale banden die gemeenschappen hadden hiermee niet hersteld. Michael Sandel trekt hierin ook de stoute schoenen aan en doet het voorstel om politiek dat gebaseerd is op recht te vervangen voor een gemeenschapspolitiek. Hierdoor zouden gemeenschappelijke belangen centraal komen te staan en kan worden gedacht vanuit de gemeenschap.⁵⁷ Dit zou inderdaad een oplossing kunnen bieden maar zal om een grootschalige hervorming van politiek en regel en wetgeving vragen waarin anders naar eigendom wordt gekeken.⁵⁸

Slot

Het milieu een private aangelegenheid

Waarom dient de verantwoordelijkheid voor het milieu niet bij het individu en de markt gezocht te worden?

Zo het lang vrijheids- en marktdenken onze keuzes domineren, zal de verantwoordelijkheid voor het milieu niet gezocht moeten worden bij het individu en de markt. Wij stuiten namelijk onherroepelijk op twee dilemma's die een duurzame oplossing voor milieuvraagstukken in de weg staan, te weten: de paradox van het liberalisme, waaruit blijkt de vrijheid van het individu ons verhindert een ander aan te spreken op zijn of haar verantwoordelijkheid ten aanzien van onze omgeving en de Tragedy of the Commons, een economische theorie die laat zien hoe het publieke domein uitgehold wordt doordat er geen duidelijke communicatie en afspraken over verantwoordelijkheden bestaan tussen mensen die van dat domein afhankelijk zijn.

Sandel en Ostrom pleiten beiden voor een open discussie om uit de impasse te komen die onder de noemer vrijheid wordt gecreëerd. Het krampachtig vasthouden aan bepaalde overtuigingen en daarover niet in discussie willen treden maakt dat niet voorbij het eigen belang gedacht kan worden. De overtuiging dat bepaalde waarden dienen te domineren leidt bijvoorbeeld tot de liberalisme paradox of waar Hayek en de Friedmans voor vrezen een totalitair regime.

In de *Road to Serfdom* waarschuwt Hayek voor het socialisme en zijn idealen, en hij laat daarbij ook zien hoe waarden zoals vrijheid of gelijkheid op verschillende manieren geïnterpreteerd en verdraaid kunnen worden.⁵⁹ Om vervolgens zelf in naam van de vrijheid het neoliberalisme uit te dragen. Vrijheid is op zich geen negatieve waarde maar de interpretatie en de implementatie kan, zoals Hayek paradoxaal genoeg laat zien, sterk uiteenlopen. Matthew Arnold verwoordt dit treffend "*Freedom is a very good horse to ride, but to ride somewhere*" ook deze metafoor toont dat sommige waarden standaard de boventoon voeren.⁶⁰ Om in lijn met de metafoor te blijven; wij gebruiken hetzelfde paard voor elk doel. Terwijl uit de paradox en de tragedie blijkt dat absolute vrijheid zich eigenlijk niet leent voor een duurzame verhouding tot het milieu.

Suggesties

⁵⁷ Gutmann, "Communitarian critics of Liberalism," 309-310.

⁵⁸ Gutmann, "Communitarian Critics of Liberalism," 310.

⁵⁹ Hayek, "The Road to Serfdom," p.25

⁶⁰ Harvey, "Neoliberalism as a creative destruction," 25.

Het milieu een private aangelegenheid?

Een onderzoek naar neoliberale waarden en normen | bachelorscriptie wijsbegeerte
Léone van Rijn | 3878872

De eerste stap om voorbij het gebakkelei van morele conflicten te treden zal het innemen van een pluralistische houding zijn. Zoals Berlin in *Two Concepts of Liberty* stelt, is het van belang om bij de afweging van waarden duidelijk de wereldse problemen voor ogen te houden zodat er een bereidwilligheid ontstaat om bepaalde waarden minder te doen gelden.⁶¹

Voor een meer volwassen relatie met ethiek zal de moraal uit de private sfeer gehaald moeten worden. Hierdoor ontstaat de ruimte om over waarden te discussiëren en kan duidelijkheid worden geschapen welke consequenties bepaalde manieren van leven hebben.⁶² Niet alleen wordt op collectief niveau een groter bewustzijn gecreëerd; er kan op collectief niveau worden nagedacht en actie worden genomen.⁶³ Hoe dit uiteindelijk vormt krijgt is nog onduidelijk; er zal nagedacht moeten worden over de vorm(en) van het platform waarop het debat gevoerd moet worden; over hoe en wanneer een besluit kan worden genomen. De moraal uit de private sfeer halen vereist niet alleen een zekere volwassenheid van het individu maar ook van de democratie. Dit verlangt dat er buiten bestaande kaders gedacht moet worden en bijvoorbeeld stemrecht een andere betekenis of zelfs uiterlijk krijgt. Het voorstel van Sandel om rechtspolitiek te vervangen door een gemeenschapspolitiek zou als een voorbeeld gezien kunnen worden van zo'n invulling.⁶⁴ Daarnaast zal ook anders naar economie gekeken moeten worden en moeten wij beseffen dat economische groei ook eindig is en van economische vrijheid ontkoppeld kan worden. De volgende opgave is misschien wel de meest lastige namelijk 'oude' gebruiken en kennis herintroduceren zodat wij ons weer op een evenwichtige wijze kunnen verhouden tot onze leefomgeving.⁶⁵ Het introduceren en het in ere herstellen van deze waarden kan naar mijn idee alleen maar succesvol verlopen als het besef heerst dat bepaalde waarden en opvattingen zich simpelweg niet lenen voor het oplossen van milieuproblemen en de bereidwilligheid om tussen waarden te schakelen bestaat.

Ondanks dat de vroege Berlin van mening is dat waarden niet geordend kunnen worden zonder aan betekenis in te boeten, loont het naar mijn idee om het voorstel van Sandel op te volgen en een moreel debat aan te gaan. In dit debat kan worden nagedacht over de grenzen die waarden met zich meebrengen en in hoeverre deze ons verhinderen om een waardevolle relatie aan te gaan met onze leefomgeving.⁶⁶ Dit debat kan misschien wel als startpunt dienen voor de realisatie van een waardenkaart per probleem, waar belangen en obstakels naast elkaar worden geplaatst en inzichtelijk gemaakt wordt welke waarden een belangrijke of minder belangrijke rol dienen te spelen bij het bestrijden van een specifiek probleem.

⁶¹ Berlin, "Liberty: Incorporating Four Essays on Liberty," 172

⁶² Sandel, "Liberalism and the Limits of Justice," 156.

⁶³ Dietz, Ostrom and Stern, "The Struggle to Govern the Commons," 1910.

⁶⁴ Gutmann, "Communitarian critics of Liberalism," 309–310.

⁶⁵ Dietz, Ostrom and Stern, "The Struggle to Govern the Commons," 1910.

⁶⁶ Dietz, Ostrom and Stern, "The Struggle to Govern the Commons," 1910.

Het milieu een private aangelegenheid?

Een onderzoek naar neoliberale waarden en normen | bachelorscriptie wijsbegeerte
Léone van Rijn | 3878872

Literatuur Opgave

Biello, David. "400 ppm: Carbon Dioxide in the Atmosphere Reaches Prehistoric Levels" (May 2013) <https://blogs.scientificamerican.com/observations/400-ppm-carbon-dioxide-in-the-atmosphere-reaches-prehistoric-levels/> (geraadpleegd op negen mei 2013).

Berlin, Isaiah., *Liberty: Incorporating Four Essays on Liberty*, edited by Henry Hardy. Oxford: Oxford University Press, 2002. 1e ed.

Coeckelbergh, Mark., *Environmental Skill; Motivation, Knowledge, and the Possibility of a Non-Romantic Environmental Ethics*, 1e ed. New York: Routledge, 2015.

Dietz, Thomas; Ostrom, Elinor; Stern, Paul, C. "The struggle to Govern the Commons" Vol. 302, Issue 5652, (December 2003) 1907-1912. doi:10.1126/science.1091015. (geraadpleegd op 12 december 2003).

Friedman, Milton & Rose., *Free to Choose*, 3e ed. New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1990. 1e ed. 1980@

Gaus, Gerald., Courtland, Shane D. and Schmitz, David. "Liberalism", in *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2015 Edition), edited by Edward N. Zalta, <https://plato.stanford.edu/archives/spr2015/entries/liberalism>. (geraadpleegd op 22 december 2014).

Gutman, Amy. "Communitarian critics of Liberalism" Vol. 14 No. 3 (summer, 1985), 308-322. published by Wiley, stable url : <http://www.stjor.org/stable/2265353> (geraadpleegd op acht januari 2017).

Hoag, Hannah. "Confronting the Biodiversity Crisis", in *Nature reports climate change*, vol. 4, (may 2010), doi:10.1038/climate.2010.38. (geraadpleegd op vijf mei 2010)

Harvey, David. "Neoliberalism as Creative Destruction" Vol. 610, (march, 2007), 22-44. Published by Sage Publications, Inc. stable url : <http://www.jstor.org/stable/25097888> (geraadpleegd op vier januari 2017).

Hayek, F.A., *The Road to Serfdom*, 5e ed. London & New York: Routledge, 2001. 1e ed. 1944

— — —. *Law, Legislation and Liberty: A New Statement of The Liberal Principles and Political Economy*, 3e ed. London: Routledge, 1998. 1e ed.1982

Hardin, Garrett. "The Tragedy of the Commons" Vol. 162, No. 3859 (December 1968) 1243-1248 published by American Association for the Advancement of Science <http://www.jstor.org/stable/1724745>. (geraadpleegd op 12 september 2010).

Hardin, Russell. "The Free Rider Problem", in *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2013 Edition), edited by Edward N. Zalta, <https://plato.stanford.edu/archives/spr2013/entries/free-rider/> (geraadpleegd 14 februari 2013).

Kenis, Anneleen. en Lievens, Matthias., *De Mythe van de Groene Economie, Valstrik, Verzet, Alternatieven*, 1e ed. Utrecht: Uitgeverij Jan van Arkel, 2012

Het milieu een private aangelegenheid?

Een onderzoek naar neoliberale waarden en normen | bachelorscriptie wijsbegeerte
Léone van Rijn | 3878872

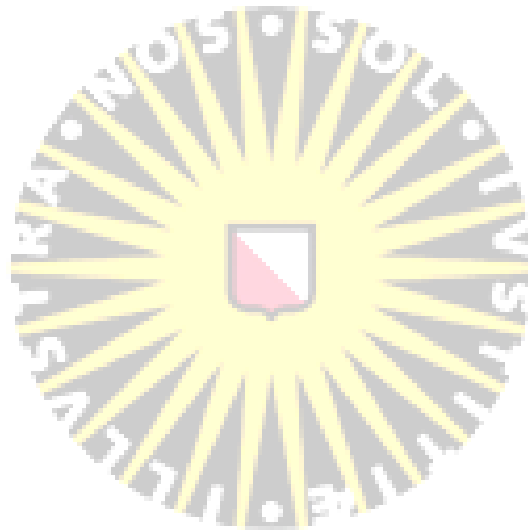
Ministerie van Algemene Zaken. “Geschiedenis van Postbus 51” (december, 2011)
<https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/overheidscommunicatie/inhoud/geschiedenis-postbus-51>.(geraadpleegd op twee december 2011)

Ostrom, Elinor., *Governing the Commons, The Evolution of Institutions for Collective Action*, 29e ed. New York: Cambridge University Press, 2015. 1e ed. 1990

Parry, M.L., Caziani, O.F., Palutikof, J.P., van der Linden P.J., and Hanson C.E.
“Contribution of Working Group II to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change” 1e ed. New York: Cambridge University Press, 2007.

Sandel, Michael J., *Liberalism and The Limits of Justice*, 2e ed. Cambridge/ New York: Cambridge University Press, 1998. 1e ed. 1982

Triodos Bank, “Met Geld Kun je de Wereld Veranderen” (december 2016)
<https://buythechange.nl/we-hebben-vaak-geen-idee-van-de-veranderkracht-van-ons-geld/>.
(geraadpleegd januari 2017)

Universiteit Utrecht